

AHLÂK VE HADİS*

GİRİŞ

İlâhî vahye muhatab olduğu kabul edilen bütün peygamberlerin ana görevleri insanların ahlâkî hayatlarını düzeltmek ve onlara doğru yolu göstermek olmuştur. İslâm peygamberinin de bundan başka bir gönderiliş gayesi yoktur. Nitekim o kendisi de “Ben Mekârim-i Ahlâkî tamamlamak için gönderildim” buyurmuştur. Ciddi bir değerler bunalımı yaşayan çağımızda sorulması gereken husus, İslâm peygamberinin tamamlamaya geldiği ahlâkın neliği sorunudur.

Sözkonusu ahlâkî, tedvin ve tasnif dönemlerinde bizzat bu hadisi esas alarak derlenen Mekârimu'l-Ahlâk tarzı kitaplarda sıralanan rivâyetlerde bulmak mümkün müdür? Yahut Hadis Kaynaklarımızda Edep-Âdab başlığı altında yer alan bütün rivâyetleri Mekârim-i Ahlâk'ın birer parçası olarak görmek doğru mudur? Hakim Tirmizî yukarıda geçen hadisi ele alırken, söz konusu ahlâkın bütün peygamberlerde varolduğunu, İslâm peygamberinin bu ahlâkî tamamlamak için geldiğini söyler. Öyleyse bütün peygamberlerde varolan bu ahlâkın temel ilkelerini tesbit etmenin kriterleri nelerdir?

Bu tebliğde Hadis edebiyatındaki ahlâka dair rivâyetlerle, (Geleneksel, Felsefi ve Tasavvufi) Ahlâk edebiyatındaki hadisler ahlâk-değer ilişkisi açısından ele alınacaktır. Her iki tür eserde ahlâka dair rivâyetlerin anlaşılması ve yorumlanması ile ilgili problemlere işaret edilecektir.

HADİS EDEBİYATI VE AHLÂK

Hadis edebiyatında ahlâkî, kitap ve bab başlıklarında aramak yanlış olur. Zira bu eserleri tasnif eden musannıfların zihninde ahlâk, din ve dünya tasavvuru içinde ayrı bir kategori değildir. Ahlâk, Hz. Peygamber'den gelen herşeydir. Bu açıdan bakıldığında Hadis edebiyatının tamamının ahlâka dair olduğu söylenebilir. Ahlâkla ilgili en önemli ilkeleri Kitâbu'l-İman başlığı altında bulabileceğimiz gibi, gündelik hayata dair Kitâbu'l-Libâs (Giyi-Kuşam) Kitâbu'l-Et'ime (yiyecekler) veya Kitâbu'l-Eşribe (içecekler) başlığı altında da görmek mümkündür. Muvatta gibi ilk hadis tasniflerinde “Husnu'l-Hulk” başlığı altında sadece güzel ahlâkî öven sözlere yer verilmiştir. Bununla birlikte “Kitâbu'l-Edeb” yahut “Kitâbu'l- Birr ve's-Sıla” gibi bölümlerin doğrudan ahlâkla ilgili olduğu kabul edilmiştir. Buharî'nin el-Edebu'l-Mufred'i müstakil olarak buna tahsis edilen, belki de, ilk eserdir. Ancak Edep-Âdab başlığı altında sıralanan rivâyetler incelendiğinde günlük yaşantının doğrudan ahlâkî ilgilendirmeyen pek çok unsuruna rivâyetlerle en önemli ahlâkî ilkelerine dair rivâyetlerin içiçe birlikte yer aldığı görülecektir. Bu bölümlerde, kişinin kendisine, topluma ve Allah'a karşı yükümlülüklerini bildiren hadisler olduğu gibi, giyim-kuşam, koku sürünmek, saç ve tırnakları kesmek, yemek, içmek, uyumak, aynaya bakmak gibi günlük hayata dair rivâyetler de mevcuttur. Mesela Muslim'in Kitâbu'l-Âdab'ında 10 bab başlığı altında 45

rivâyet yer almaktadır. Ancak büyük bir kısmı doğrudan ahlâkla ilgili değildir. Aksi, ahlâkî bakımdan aile mahremiyetine tecavüz demek olan İstîzan (yani bir kimsenin evine girerken izin istemek) ve başkalarının evini gözetlememek gibi Kur'an'ın da önem verdiği bir ahlâk ilkesi ile tamamen bir Arap örf ve âdeti olan tahnîk, yani yeni doğan bir çocuğa bir aile büyüğünün ağzında çiğnenmiş bir lokmayı vermek gibi, doğrudan ahlâkla ilgisi olmayan, bir husus aynı değer ölçüleri içinde birlikte yer alabilmiştir. Bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Kısaca Hadis edebiyatı içinde İslâm ahlâkının en üst ilkelerini, değerler hiyerarşisi içinde bize sunan bir bölüm mevcut değildir. Kaldı ki, bir ahlâk sisteminin tikel olarak hangi davranışın ahlâkî, hangisinin olmadığını söylemesi ve bunları tek tek sayması yetmez. Her durumda iyi ile kötü, ahlâkî olan ile olmayan arasında seçim yapma kriterlerini vermesi gerekir. Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları içinde bu kriterler fazlasıyla mevcuttur. Bu açıdan bakıldığında hadis kaynakları birincisini bizlere fazlasıyla vermektedir. Ancak bize düşen söz konusu rivâyetlerden ikincisini, yani her durumda seçme yapacak kriterleri tesbit etmektir. Bu yapılmadığı zaman birincisi konusunda da yanlışlıklar yapılması kaçınılmazdır. Yani rivâyetleri sıralarken ahlâkî olanla ahlâkî olmayan birbirine karıştırılacaktır.

AHLÂK EDEBİYATI VE HADİS

Ahlâk edebiyatını, serdettikleri ahlâk anlayışı bakımından dört ayrı başlık altında mütalaa etmek mümkündür. Bunlar sırasıyla Rivâyete dayanan Geleneksel ahlâk, Rivâyete dayanmakla birlikte ahlâkî dünya ve nimetlerinden kaçarak gerçekleştirmek isteyen Tasavvufî Zühd ahlâkı, Ahlâkî dünya nimetleri içinde kalarak gerçekleştirmek isteyen değer merkezli Felsefî Ahlâk ve nihayet bütün bunları birleştiren, Gazâlî'nin İhyâ'sında kendisini gösteren Ahlâk edebiyatıdır. Şimdi sırasıyla her birini Ahlâk-Hadis ilişkisi açısından kısaca ele alalım:

1. Geleneksel Ahlâk ve Hadis

Ahlâk, yapısı gereği normatiftir. Yani insana yapması gerekenlerle yapmaması gerekenleri söyler. Dayandığı kaynak ne kadar yüce olursa, müteal bir varlığa ne kadar dayanırsa, sonuçları sadece dünyevî değil, uhrevî de olursa normatiflik derecesi o kadar artar. İhtiva ettiği değer hak dine dayandığı için tartışılmaz. Yüce bir kaynağa dayanmasını en büyük değer kabul ettiği için, ayrıca ahlâk-değer ilişkisini tartışmaz. Böyle bir ahlâk zorunlu olarak rivâyete dayanır. Zira kaynağı ya nasslardır, ya da müesses mazinin tecrübeleridir. Rasûl-i Ekrem, sahabe-i Kîram ve Selef-i Sâlih'in sözleri, yahut bunların ahlâkî davranışlarına ait rivâyetler bu ahlâkın en önemli kaynaklarıdır. Böyle bir ahlâkî ve bu ahlâkın dayandığı değerleri nazari münakaşa konusu yapmak hep akîm kalmıştır. Aslında Hadis edebiyatının tamamı Geleneksel ahlâkın kaynaklarıdır. Ancak Hicrî 2. asrın ikinci yarısından itibaren Ahlâka dair rivâyetler müstakil tasniflere kavuşmuştur: İbn Ebî Dünya'nın (ö. 281) "Mekârimu'l- Ahlâkı, Ebû Bekr el-Harâitî'nin (ö. 327/939) "Mekârimu'l-Ahlâk ve Meâlîhası, Ebû Bekr el-Âcurrî'nin (ö. 360/970) Ahlâku'l-Ulema'sı, Ebû Muhammed Abdullah el-İsfahânî'nin

(369/979) Ahlâku'n-Nebî'si, İbn Hibban'ın Ravzatu'l- Ukala ve Nüzhetu'l-Fudalâ'sı bu eserlerin bir kaçıdır.

Bu eserlerde zayıf hatta pek çok uydurma haberin varlığı bilinmektedir. Ancak ahlâk-değer ilişkisi açısından bu eserlerdeki rivâyetler ele alındığında, Hadis edebiyatında ahlâka dair rivâyetler için söylenenler bunlar için de geçerlidir. Mesela İbn Ebî Dünya'nın Mekârimu'l-Ahlâk'ını ele alalım: Toplam 155 sayfa 488 haberden oluşan eser on bölümden oluşmaktadır. Bu on bölüm Hz. Aîşe'ye izafe edilen zayıf bir hadis üzerine bina edilmiştir. Rivâyete göre Hz. Aîşe, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Mekârim-i Ahlâk ondur: Doğruluk, şecaat, yardımseverlik, iyiliği ödüllendirmek, sıla-i rahim, emanete riayet, iyi komşuluk, iyi dostluk, misafirperverlik ve haya. Bilhassa Geleneksel Ahlâka dair eserlerde, biraz sonra üzerinde duracağımız tasavvufî ve felsefî ahlâk eserlerinde sıralanan faziletlerin hadisleştiğini görmek mümkündür. Bu sebeple bu tür eserlerde ahlâkî olanla olmayan karıştırıldığı gibi, hadis tekniği bakımından problemliler her türlü hadise yer vermekte beis görülmemiştir. Nitekim, İbn Ebî Dünya, bunu şöyle formüle etmiştir: “Allah'ın dinle ilişkilendirmediği güzel hiç bir ahlâk ve davranış yoktur.”

2. Tasavvufî Ahlâk ve Hadis

Rivâyete dayanan Geleneksel ahlâkın kısmen formalist bir niteliğe bürünmesi, bazı bilginleri tikel ahlâkî davranışların derunî boyutları üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Bilhassa Hadis edebiyatı içinde ahlâkî, dünya arzularına sırt çevirmek suretiyle gerçekleştirmeyi öğütleyen rivâyetler öne çıkarılarak bir zühd edebiyatı doğmuştur. Zühd edebiyatı, tasavvufî ahlâkın ilk kaynaklarını teşkil etmişlerdir. Daha sonra oluşacak olan Hadis edebiyatı içinde zühd başlığı altında müstakil bölümler oluştuğu gibi, zühd edebiyatı denilebilecek müstakil bir literatür oluşmuştur. Zâhir-bâtın ilişkisine vurgu yapan tasavvufî ahlâk, çoğu maddî ve dünyevî olan günlük hayatın büyük kısmına, bu yolla manevî bir boyut kazandırmak istemiştir. Kaynağını Allah'tan ve Peygamber'den alan bir ahlâkın duygulara, bedensel hareketlere, düşünceye ve sulûki davranışlara hükmetmesini sağlamak istemiştir. Tasavvufî ahlâkta bedensel hareketler insanı Allah'a götüren ruhî değerler olarak kabul edilmiştir. Ahlâkî değerleri kazandırmak suretiyle değil, tikel ahlâkî her davranışı taklid yolu ile yerleştirmeyi esas aldığından bu ahlâk anlayışı tarikatlar yolu ile müesseseseleşmeyi zorunlu görmüştür. Şeyh-mürîd ilişkisi ile bu ahlâka süreklilik kazandırılmıştır. Daha sonra bu ilişki âdab adı altında başka bir edebiyat vücuduna getirmiş, ancak burada bunun üzerinde durulmayacaktır.

3. Felsefî Ahlâk ve Hadis

Felsefî ahlâk, filozofların ortaya koyduğu, akıl ve tecrübeye dayalı, değer merkezli ahlâktır. İbn Miskeveyh (ö. 421)'in Tehzibu'l-Ahlâk'ı, Nâsiruddin Tûsi (ö. 672/1274)'nin Ahlâk-ı Nâsirî'si, Celâleddin Devvânî (908/1502)'nin Ahlâk-ı Celâlî'si, Huseyin b. Ali el-Kâşifî (910/1504)'nin Ahlâk-ı Muhsin'i, Kınalızâde (979/1572)'nin Ahlâk-ı Alâî'si

felsefî ahlâkın en önemli kaynaklarıdır. Bilhassa İbn Miskeveyh'in eseri, kendisinden sonra yazılan tüm eserlerin yegâne kaynağıdır. Denilmiştir ki, Yunanlılar için Aristo'nun Ethika Nichomochia'sı ne ise müslümanlar için İbn miskeveyh'in Tehzibu'l-Ahlâk'ı odur. Ancak İbn Miskeveyh, Aristo'nun, Eflâtun'un ve Galen'in sözlerine yer verdiği kadar Hz. Peygamber'in sözlerine yer vermez. Tehzibu'l-Ahlâk'a "Peygamberi Hz. Muhammed'i Ahlâkî güzellikleri tamamlamak için gönderen Allah'a hamdederek" diye başlayan İbn Miskeveyh, daha önce geçen hadise işaret etmiş olur. Eserinin diğer bölümlerinde sadece dokuz hadise yer vermiştir. Kaldı ki bu hadisleri de eserin üzerine bina edildiği dört fazilet (Bilgelik, Cesaret, İ'tidal, Adalet) konusunda değil, İslâm geleneği açısından tartışma yaratabilecek bazı ahlâk teorilerinin isbatı sadedindedir.

4. Gazâlî'de ahlâk ve hadis

Felsefî ve Tasavvufî ahlâkı birleştirerek Geleneksel ahlâkın rivâyetleriyle takdim etmek Gazâlî'ye nasib olmuştur. Gazâlî filozofların ortaya koyduğu akıl ve tecrübeye dayalı ahlâk anlayışına karşı çıkmıştır. Nitekim el-Munkız'da şöyle der: "Felsefecilerin ahlâkla ilgili bütün sözleri nefsin sıfatlarını saymak, ahlâkını beyan etmek, bunların cins ve nevilerini anlatmak, fena olanların düzeltilmesi için lazım gelen tedbirleri almak ve mücahede de bulunmak şeklinde özetlenebilir." Gazâlî'ye göre filozofların maksadı mutasavvıflardan aldıkları bu sözleri hoşâ gidecek şekle sokarak kendi bâtil fikirlerini kabul ettirmektir. Oysa filozofların ahlâkla ilgili pek çok düşüncesini İhyâ'da bulmak mümkündür. İbn Miskeveyh'in dört fazileti İhyâ'nın 3. cildinde Rivâyetlerle ispatlanmıştır. Filozofların Tanrı-Ahlâk ilişkisine dair söyledikleri önce hadisleşmiş ve bu hadis Gazâlî'nin başka bir eserine vücut vermiştir. Bilindiği gibi Eflâtun'a göre ahlâk en yüksek iyiyi elde etmektir. Bu en yüksek iyi Tanrı'nın bilgisini de ihtiva eder. Mutluluk fazileti yaşamakla elde edilir. Bu da elden geldiği kadar Tanrı'ya benzemekle olur. Bu İslâm geleneği içinde "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız" şeklinde hadise dönüşmüş ve bu hadis Gazâlî'nin "el-Maksadu'l-Esna" adlı eserine vücut vermiştir.

AHLÂK HADİSLERİ VE DEĞERLER HİYERARŞİSİ

Bir Ahlâk sisteminde tikel ahlâkî tutum ve davranışlardan çok, bu tutum ve davranışlara rehberlik edecek değer, değer hükmü, Gaye değerler, vesile değerler, değerler hiyerarşisi ile bu hiyerarşiyi belirleyen temel faktörler önemlidir.

Değer: Bir şeyi arzu edilebilir veya edilemez kılan sebep ve bu sebep hakkındaki inançtır.

Değer Hükmü: Bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğunu belirten ifadedir.

Gaye Değerler: Bir tek tikel ahlâkî davranışın değil, farklı konularda pek çok ahlâkî davranışın dayandığı değerdir; başka bir ifade ile bir tek inanca değil, organize olmuş bir grup inanca tekâbul ederler.

Vesile Değerler: Bizi gaye değere götürmesi bakımından bir değer ifade ederler.

Organize olmuş bir grup inancın bir parçasını veya forma ait bir niteliği taşırlar.

Değerler Hiyerarşisi: Önce gaye değerler ile vesile değerlerin birbirinden ayrılması daha sonra gaye değerlerin kendi içinde ifade ettiği değer açısından sıralamaya tâbi tutulmasıdır.

Gerek Hadis edebiyatındaki ahlâka dair rivâyetlere, gerekse Ahlâk edebiyatında yeralan hadislere Ahlâkın bu en temel kavramları açısından bakıldığında, anlama ve yorumlama açısından ciddi sorunların olduğu görülecektir. Geleneksel ahlâk sistemimiz bu rivâyetleri değerlendirirken, Rivâyetlerde bolca yer alan değer hükümleri ile bir davranışı ahlâkî kılan değer arasındaki ilişkiyi bir temele bağlamamıştır. Oysa rivâyetlerde yer alan değer hükümlerinin dilsel ifadeleri ile en üst kategoride kabul edilen değer mefhumu arasında her zaman bire-bir örtüşme söz konusu değildir. Kaldı ki bazı rivâyetlerde değer ifade etmeyen değer yüklü önermeler mevcuttur. Bazen de tasvir edici olgusal önermelerden değer hükümleri çıkarılmıştır. Rivâyetlerdeki vurgu nedeniyle sevap vadeden davranışlar, ahlâkî sorumluluk gereği tavsiye edilen davranışları öncelemiştir.

Rivâyete dayalı Geleneksel ahlâk sisteminin ikinci bir yanlışı, gaye değerlerle vesile değerleri tefrik etmemiş olmasıdır. Oysa Rivâyetlerden davranış kalıpları çıkarımında bulunmak yetmez. Söz konusu davranış kalıpları üzerinde gaye değerlerle ve vesile değerlerle düşünmek gerekir. Ahlâk sisteminde değişebilen ahlâkî alışkanlıklar ile (morals) değişmeyen ahlâk ilkelerini birbirinden tefrik etmek önemlidir. Rivâyete dayanan Geleneksel Ahlâk'tan yapıları gereği hal ve hareket tarzları (manners) olarak ahlâka yer verilmiş, ancak bir davranış yöntemi, insanlığa özgü doğru davranışın küllî prensibi olarak işlenmemiştir. Oysa zamana, toplumlara ve kültürlere göre değişiklik gösteren davranış kurallarına karşılık, ahlâk, zorunlu ve değişmeyen davranış kurallarına işaret etmektedir.

En önemlisi de Rivâyetleri değerlendirirken bir değerler hiyerarşisine riayet edilmemiş olmasıdır. Ahlâkî rivâyetlerin ifadelerinden hareketle yapılan analizler bazen değerler hiyerarşisini bozmuş ve bu husus değerlerde bir rölativizm meydana getirmiştir. Günah, suç ve ayıp olarak nitelenmesi gereken davranışlar, ebedî azaba yahut saadete mahkum edecek hareketlerin tesbiti yanlış olursa ahlâka temel teşkil eden değerler zedelenir. Bunların zedelenmesi ise ahlâkî yanlışlara yol açar. Dine dayalı ahlâkın ahlâka dayalı bir dindarlık oluşturmamasının bu yanlış metodolojide aranması gerektiği kanaatindeyiz.

Bütün bunları söylerken rivâyete dayalı geleneksel ahlâkın bir değere dayanmadığını söylemek yanlış olur. Her şeyden önce bu ahlâk sisteminde iki önemli değer söz konusudur. Birisi, ister değer hükmü ifade etsin ister etmesin, rivâyetin yahut rivâyette dile getirilen davranışın yüce bir otoriteye dayanmış olması. Diğeri ise hangi tür hareket olursa olsun, rivâyetin âmir olduğu harekette bulunanın niyeti ve gayesidir.

Bir mü'min için, değer hükmü ifade eden bir rivâyetin yahut rivâyette dile getirilen tutum ve davranışın kaynağı elbette önemlidir. Bu kaynak bizzat Kur'an tarafından bütün insanlığa numune-i imtisal olarak gösterilen ve azim ahlâk üzere olduğu ilan edilen Hz. Peygamber ise daha da önemlidir. Ancak bunun yüce bir kaynağa dayanması tek başına yeterli değildir. Bizzat kaynağa giderek gerek rivâyetteki değer yüklü önermenin gerekse

rivâyette bize nakledilen davranışın ahlâk-değer ilişkisi açısından değerlendirilmesi gerekir. Burada savunulması gereken şudur: Hz. Peygamber'in söz, tutum ve davranışlarına yön veren, Kur'an'ın sözünü ettiği azim ahlâkın ilkeleri midir: Yoksa azim ahlâkın asıl belirleyicisi midir? Başka bir ifade ile ahlâk mı Hz. Peygamber'in tutum ve davranışlarını belirlemiştir? Yoksa Hz. Peygamber'in davranışları mı Ahlâkı belirlemiştir?

Rivâyete dayalı geleneksel ahlâk için önemli olan ikinci değer, ne türden olursa olsun sergilenen davranışta güdülen gayenin en yüce otorite ile olan bağlantısıdır. Hadisçilerimizin binlerce rivâyet arasından “Ameller ancak niyetlere göre değerlendirilir ve amel ederken herkesin niyet ettiği ne ise eline geçecek olan ancak odur” hadisini seçip tasniflerine sertac etmeyi bir gelenek haline getirmeleri ahlâk açısından, tek kelime ile muhteşemdir. Zira bu onların bugün başta Kant olmak üzere pek çok Ahlâk filozofunun “sınırsız mutlak hayır”, “dünyada kayıtsız şartsız iyi denilebilecek tek şey” dedikleri niyetin önemini ne derece kavramış olduklarını gösterir. Zira niyet eylemle birlikte bulunan psikolojik şuurdur. Niyet ifade ettiği şeyde uyanık ve hazır bulunan aklın davranışdır. Niyet aslında bir fikirdir ve bu fikir iradî faaliyetlerimizden edindiğimiz şuurdur. Niyet her ödevin şuurlu bir şekilde edâ edilmesini sağlayan unsurdur. Niyet her türlü davranışta emredici karakterin müsbet bir değere sahip olduğunun ikrarıdır. Hukukçunun müeyyidesini uygulamak için aradığı kasd'ın da ötesinde bir şeydir niyet. Zira sorumluluk ve ceza açısından ahlâkîlik kanuna uygunluk yarı yolda birbirinden ayrılırlar. Kısaca Ahlâk kanunu, eylemlerimizin ancak kendisiyle ifâ ettiğimiz niyete oranla bize ait olduğunu bildirir. Ancak niyetin en yüce gayeye yönelmiş olması yeterli değildir. En yüce gayenin de bağlı olduğu gayeler söz konusudur.

* İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu, TDV Yayınları, Ankara 2003.

KAYNAKLAR

1. Aydın, Mehmet, Tanrı-Ahlâk İlişkisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
2. Kılıç, Recep, Ahlâkın Dinî Temeli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
3. Bauman, Zygmunt, Postmodern Etik, (çev. Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.
4. Bertrand, Alexis, Ahlâk Felsefesi, (çev. Sâlih Zeki), Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
5. Bayet, Albert, Bilim Ahlâkı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
6. Ülgener, F. Sabri, İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, Der Yayınları, İstanbul 1991.
7. Ülken, Hilmi Ziya, Aşk Ahlâkı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
8. Said Cevdet, İslâmî Mücadelede Bilginin Gücü, Pınar Yayınları, İstanbul 1997.
9. Çağırıcı, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.

10. Öner, Necati, Felsefe Yolunda Düşünceler, M.E.B. Yayınları, Ankara 1995.
11. Arkun, Muhammed, el-İslâm, el-Ahlâk ve's-Siyâse, (Arapça'ya çev. Haşim Sâlih), Unesco Yayınları, Paris 1990.
12. Draz, Abdullah, Kur'an Ahlâkı, (çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
13. Buharî, Muhammed b. İsmail, el-Edebu'l-Mufred, Iemu'l-Kutub, Beyrut 1984.
14. Şerif, M.M., İslâm Düşüncesi Tarihi, (çev. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
15. İbnu'l-Mubârak, Abdullah, Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik, Dâru'l-Kutub, Beyrut 1982.
16. Aydın, Mehmet, Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Saadet Kavramı, A.Ü.İ.F. Dergisi, XXI, 303-452, Ankara 1984.
17. Çağırıcı, Mustafa, Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı, İstanbul 1982.18. İbn Ebî Dünya, Mekârimu'l-Ahlâk, Mektebetu'l-Kur'an, Kahire 1990. 19. Gazâlî, Ebû Hamid, el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn, Kahire 1328.